

В. А. Возняк
студент магістратури I курсу
Чернівецький юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»
м. Чернівці, Україна
Науковий керівник: **С. В. Томин**
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Івано-Франківський юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»
м. Івано-Франківськ, Україна

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРИЧИН ТА УМОВ ВЧИНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Анотація. У статті розкриваються основні криміналістичні засоби встановлення причин та умов скоєння неповнолітніми кримінальних правопорушень. На основі аналізу положень кримінального процесуального законодавства, кримінології та криміналістики досліджуються обставини, з'ясування яких перебуває у безпосередньому зв'язку з факторами криміногенного характеру. Увага звертається на необхідність встановлення під час провадження огляду місця події, допиту, обшуку та інших слідчих (розшукових) дій таких обставин, як: виховна роль батьків чи інших осіб, під опікою яких перебуває неповнолітній; наявність дорослого підбурювача; вивчення умов життя, особистісних якостей неповнолітнього; культурно-освітній рівень; потреби та інтереси; особливості емоційно-вольової сфери; стан психічного здоров'я; конфліктність поведінки, адекватність поведінкових реакцій неповнолітнього та ін.

Ключові слова: профілактика, неповнолітні, кримінальне правопорушення, причини, умови, слідчі (розшукові) дії.

Профілактична діяльність є одним з найбільш ефективних способів боротьби з кримінальними правопорушеннями неповнолітніх, однак у Кримінальному процесуальному кодексі України відсутні норми, які покладають на правоохоронні органи завдання щодо їх попередження. Ні ст. 91 КПК України «Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні», ні ст. 585 «Обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» не передбачають серед обставин, які підлягають доказуванню, причин та умов вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень.

Незважаючи на це, у практичній діяльності, кримінально-процесуальній та криміналістичній науці неодноразово наголошувалось на необхідності вжиття заходів щодо встановлення причин та умов скоєння кримінальних правопорушень неповнолітніми з метою недопущення їх у майбутньому.

На необхідність дослідження цих обставин звертали увагу О.П. Бойко, А.В. Захарко, В.В. Литвинов, М.М. Олашин, В.І. Сліпченко, І.І. Статіва, Н.П. Черняк та ін.

Як зазначається у методичних рекомендаціях з особливостей досудового розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, встановлення причин і умов вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень сприяє уникненню помилок у ході кримінально-процесуального доказування, забезпеченню більш повного та об'єктивного дослідження всіх обставин кримінального провадження [4, с. 20].

Відповідно до ст. 485 КПК України з'ясуванню під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст. 91 цього Кодексу, підлягають: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

З'ясування всіх перелічених вище обставин здійснюється шляхом провадження слідчих (розшукових) дій та у кінцевому підсумку спрямоване серед іншого на виявлення причин та умов, які призвели до вчинення кримінального правопорушення.

Незважаючи на це, у криміналістичній літературі проблеми встановлення обставин криміногенного характеру за допомогою слідчих (розшукових) дій не знайшли належного висвітлення.

З огляду на зазначене метою цього дослідження є вивчення можливостей окремих слідчих (розшукових) дій як криміналістичних засобів виявлення обставин, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, з метою попередження подальшої злочинної діяльності неповнолітніх.

У криміналістичній науці виділяють низку особливостей, притаманних діяльності слідчого з виявлення причин і умов кримінальних правопорушень:

по-перше, не до кінця очевидні поняття причин і умов, що сприяли скоєнню злочину неповнолітнім, тому слідчому доводиться самостійно приймати рішення про віднесення фактів, які ним встановлюються, до зазначених категорій;

по-друге, ця діяльність пов'язана з виявленням не завжди очевидних обставин, тому, по суті, це пізнавальна діяльність, спрямована на пошук інформаційних джерел;

по-третє, що, власне, впливає із зазначеного вище, неочевидні обсяг та межі діяльності, що, з одного боку, не дозволяє бути впевненим до кінця, що виявлені всі причини і умови, що сприяли скоєнню злочину, а з іншого – дає можливість припинити цю роботу після виявлення найбільш явних фактів [10].

Зазначені обставини вимагають від слідчого вивчення спеціальної психологічної та педагогічної літератури, підвищення кваліфікації і використання інших джерел отримання знань, залучення спеціалістів до провадження слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, вжиття заходів непроцесуального характеру.

Необхідно погодитись із Л.Л. Канєвським, який зазначає, що діяльність із встановлення обставин, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення неповнолітнім, повинна здійснюватися протягом усього процесу розслідування, носити плановий характер і реалізуватися у процесі проведення слідчих (розшукових) дій, витребування документів, проведення обстежень та ін. [1, с. 249].

Саме слідчі (розшукові) дії та використовувані під час їх провадження тактичні прийоми, на нашу думку, є основними криміналістичними засобами встановлення обставин, зазначених у ст. 485 КПК України, а отже, і виявлення причин та умов вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень.

Оскільки подія кримінального правопорушення та сама особа неповнолітнього злочинця відображається як у свідомості людей, так і в об'єктах матеріального середовища, відомості щодо обставин, які сприяли скоєнню злочину, можуть міститись у показаннях осіб, криміналістичних обліках, історіях хвороби, характеристиках, листуванні, фотознімках та відеозаписах, щоденниках тощо. Вони можуть бути джерелами інформації про антропологічні, соматичні, функціональні психофізіологічні, професійні та супутні відомості [5, с. 19–20].

Значна частина цих відомостей отримується вже на початковому етапі розслідування під час провадження огляду місця події.

Дослідивши обстановку скоєння злочину, зіставивши її з характеристикою типової особистості неповнолітнього злочинця, використовуючи методи аналогії, дедукції і моделювання, слідчий може скласти криміналістичний портрет невстановленого злочинця.

Професійне проведення огляду місця події у справах неповнолітніх неможливе без знання слідчим криміналістичної характеристики такої категорії злочинців. Зіставивши дані, отримані під час провадження зазначеної слідчої (розшукової) дії, з елементами криміналістичної характеристики злочину, такими як: обстановка місця події, об'єкт злочинного посягання, спосіб скоєння злочину, слідчий отримує необхідну інформацію про суб'єкта злочинного посягання.

У висуненні слідчим версій про причини та умови вчинення неповнолітнім злочину важливу роль відіграють спеціалісти, які залучаються до провадження огляду місця події. Аналізуючи виявлені документи чи рукописні тексти, можна отримати відомості щодо емоційного стану їх виконавця, який передував скоєнню ним злочину.

Окремі виявлені під час огляду обставини скоєння злочину можуть мати вирішальне значення в оцінці виховної ролі батьків чи інших осіб, під опікою яких перебуває неповнолітній. Йдеться про такі ознаки обстановки, як малолюдність, віддаленість від основних маршрутів руху, недостатня освітленість, відсутність охорони території та ін. Як правило, саме ці обставини характеризують більшість підліткових злочинців «вуличного» характеру: грабежів, розбоїв, хуліганства, звалтувань. У ході огляду місця події

також може бути отримана первинна інформація про час вчинення злочину (нічний або пізній вечірній час, час навчання підлітка тощо) [10].

Фактором криміногенного характеру, який впливає на злочинну поведінку неповнолітнього, є також наявність дорослого підбурювача. Відповідні обставини також можуть бути виявлені під час огляду. Про них, зокрема, свідчить: розкрадання товарів, в яких можуть бути зацікавлені дорослі; значна кількість викраденого, великі габарити і вага викрадених товарів; складні способи проникнення в приміщення, зломи із застосуванням спеціально виготовлених пристосувань, відмичок; виявлення на місці події сторонніх речей, предметів, що свідчать про перебування дорослих [3].

У тому разі, коли місцем події є житло, у якому проживає неповнолітній, з метою встановлення мотивів злочину та вжиття заходів щодо попередження вчинення ним правопорушень у майбутньому вагоме значення має виявлення обставин, які характеризують умови його життя та виховання. КПК України не конкретизує перелік таких обставин. Натомість для визначення їх обсягу за основу може бути взяте поняття «середовище життєдіяльності людини», яке у Законі України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» визначене як сукупність об'єктів, явищ і факторів навколишнього середовища (природного і штучно створеного), що безпосередньо оточують людину і визначають умови її проживання, харчування, праці, відпочинку, навчання, виховання тощо [7].

Виходячи з цього визначення, а також форми акта обстеження матеріально-побутових умов проживання сім'ї, затвердженого Наказом Міністерства праці та соціальної політики України «Про затвердження форми Акта обстеження матеріально-побутових умов сім'ї» від 28 квітня 2004 року № 95 [8], можна визначити перелік обставин, які необхідно встановити під час огляду місця події для належної характеристики умов проживання та виховання неповнолітнього: 1) відомості щодо власника (наймача) житлового приміщення; 2) кількість осіб, які проживають у житловому приміщенні; 3) площа та благоустрій житлового приміщення (кількість кімнат, вид системи водопостачання, каналізації, опалення тощо); 4) санітарний стан житла (запах, наявність тарганів, бруду тощо); 5) наявність меблів та побутової техніки; 6) наявність речей, необхідних для повноцінного виховання, розвитку, навчання.

У разі, якщо особа неповнолітнього злочинця встановлена, ефективним засобом отримання інформації про обставини, які сприяли скоєнню ним злочину, є допит як самого неповнолітнього, так і осіб з його оточення: батьків, опікунів, учителів, вихователів, сусідів, підлітків з найближчого оточення та інших осіб, які володіють необхідною інформацією.

Як правило, найбільшим обсягом інформації про неповнолітнього володіють його батьки, вчителі або наставники. Це дало змогу окремим науковцям дійти висновку про обов'язковість допиту батьків для з'ясування особистісних якостей неповнолітнього; соціально-демографічних особливостей; культурно-освітнього рівня; потреб і інтересів; характеристики емоційно-вольової сфери; стану здоров'я та ін. до моменту повідомлення неповнолітньому про підозру [2, с. 205].

На нашу думку, більш прийнятною є теза О.В. Шишкіної, що під час вирішення питання про те, кого допитувати, необхідно застосовувати ситуаційний підхід, враховувати обставини справи, особистість підлітка та ін. Автор рекомендує залучати як свідків тих, хто може охарактеризувати підлітка з різних боків і по-різному оцінити причини, які сприяли скоєнню ним злочину [10].

Приймаючи рішення про допит батьків, слідчий не повинен обмежуватись допитом одного з них. Навіть якщо неповнолітній виховувався у неповній сім'ї, кожен з них може повідомити інформацію з позиції власного підходу до виховання дитини.

Плануючи допит батьків, слідчий повинен враховувати факт їх зацікавленості, яка може бути цілком протилежною. З одного боку, батьки прагнуть захистити свою дитину, що може позначитися на оцінці події злочину і ролі в ньому їхньої дитини. З іншого боку, усвідомлюючи міру своєї відповідальності за виховання, батько може бути не до кінця об'єктивним в описі умов життя і виховання дитини.

Щодо переліку обставин, які підлягають з'ясуванню у батьків під час допиту з метою встановлення слідчим причин та умови скоєння неповнолітнім злочину, найбільш інформативними є такі: 1) щодо умов життя та виховання; 2) щодо матеріального становища сім'ї; 3) щодо конкретних причин скоєння злочину; 4) щодо морально-психологічних особливостей підлітка; 5) щодо стосунків з однолітками.

Під час допиту вчителів, тренерів спортивних гуртків та інших осіб, які беруть участь у вихованні та навчанні неповнолітнього, можуть бути не тільки встановлені обставини криміногенного характеру, а й інформація прогностичного характеру, яка дасть змогу передбачити поведінку неповнолітнього у кримінальному провадженні та намітити можливі шляхи виховного впливу на нього.

На думку О.В. Полстовалова, під час допиту педагога слідчий повинен звернути увагу на його

зацікавленості у долі підлітка. Вибираючи кандидатуру педагога, якого доцільно допитати щодо особливостей психіки неповнолітнього, слідчому необхідно встановити характер стосунків, які склалися між ним як учителем і підлітком. Якщо ці відносини носять надто довірчий або, навпаки, суто формальний характер, то розмова з ним скоріш за всі не виявить об'єктивної інформації [6, с. 64].

Під час допиту педагога слідчому насамперед необхідно з'ясувати рівень конфліктності поведінки і адекватність поведінкових реакцій підлітка. У педагогічній психології до форм конфліктної поведінки неповнолітнього відносять: 1) визиваючі дії і вчинки (порушення дисципліни, грубість, зухвалість, неслухняність, брехня); 2) некоректні вираження незгоди; 3) різку критику дій і вчинків педагога; 4) відкрити протидію (ігнорування педагогічних вимог, незацікавлене ставлення до вчительської думки, ухилення від контактів, пропуск занять); 5) пасивний протест (мовчазне відчуження, образа, сльози); 6) провокаційні дії та вчинки (шкідливі і жорстокі витівки з метою «насолити» педагогу, незручні запитання) [9, с. 144].

Ефективним засобом встановлення умов життя та виховання підлітка є також обшук. Для вирішення цього завдання під час його провадження необхідно звертати увагу на вивчення щоденників, записників, листування, у яких можуть міститись відомості про найближче оточення неповнолітнього, його зв'язки, потреби та інтереси.

Таким чином, незважаючи на відсутність у чинному законодавстві України вимоги про необхідність доказування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх причин та умов, які сприяли скоєнню ними злочинів, ці обставини повинні бути предметом вивчення слідчого під час розслідування кожного вчиненого такими особами кримінального правопорушення.

Важливість встановлення таких обставин зумовлена необхідністю попередження подальшої противоправної діяльності неповнолітнього та здійснення профілактично-виховного впливу на нього.

Найбільш ефективними засобами виявлення обставин криміногенного характеру є такі слідчі (розшукові) дії, як допит, огляд місця події та обшук. Вони наділені широкими можливостями для з'ясування: виховної ролі батьків чи інших осіб, під опікою яких перебуває неповнолітній; наявності дорослого підбурювача, умов життя, особистісних якостей неповнолітнього; культурно-освітнього рівня; потреб і інтересів; характеристики емоційно-вольової сфери; стану психічного здоров'я; конфліктності поведінки та адекватності поведінкових реакцій підлітка та ін.

Перелічені обставини безпосередньо пов'язані з мотивацією злочинної поведінки неповнолітнього та дають змогу зробити висновок щодо її конкретних причин та умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каневский Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних. Красноярск, 1991. 288 с.
2. Макаренко И.А. Криминалистическое учение о личности несовершеннолетнего обвиняемого : дисс. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.09. Саратов, 2006. 404 с.
3. Осмонова А.С. Значение осмотра места происшествия и обыска для выявления и изучения личности несовершеннолетнего преступника. *Вестник Карагандинского юридического института Министерства внутренних дел Республики Казахстан*. 2004. Вып. 2 (10). С. 114–117. URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1203095>.
4. Особливості досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх / О.П. Бойко, А.В. Захарко, В.В. Литвинов, І.І. Статіва, Н.П. Черняк ; за заг. ред. В.І. Сліпченка. Дніпропетровськ, 2014. 35 с.
5. Поврезнюк Г.И. Криминалистические методы и средства установления личности в процессе расследования преступлений. Москва, 2005. 366 с.
6. Полстовалов О.В. Криминалистическая конфликтология: современные нравственные и психологические проблемы : монография. Уфа, 2002. 152 с.
7. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України № 4004-XII від 04.10.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12#Text>.
8. Про затвердження форми Акта обстеження матеріально-побутових умов сім'ї : Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 28 квітня 2004 року № 95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-04#Text>.
9. Рыданова И.И. Основы педагогики общения. Минск, 1998. 319 с.
10. Шишкина Е.В. Криминалистические средства профилактики преступлений, совершаемых несовершеннолетними. Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу». 2017. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriminalisticheskie-sredstva-profilaktiki-prestupleniy-sovershaemyh-nesovershennoletnimi>.

В. А. Возняк. Криміналістическіє средства установления причин и условий совершения несовершеннолетними уголовных правонарушений. – Стаття.

Анотація. В статті розкриваються основні криміналістическіє средства установления причин и условий совершения несовершеннолетними уголовных преступлений. На основе анализа положений уголовного процессуального законодательства, криминологии и криминалистики исследуются обстоятельства, выяснение которых находится в непосредственной связи с факторами криминогенного характера. Внимание обращается на необходимость установления в ходе производства осмотра места происшествия, допроса, обыска и других следственных (розыскных) действий таких обстоятельств, как: воспитательная роль родителей или других лиц, на попечении которых находится несовершеннолетний; наличие взрослого подстрекателя; изучение условий жизни, личностных качеств несовершеннолетнего; культурно-образовательный уровень; потребности и интересы; особенности эмоционально-волевой сферы; состояние психического здоровья; конфликтность поведения, адекватность поведенческих реакций несовершеннолетнего и др.

Ключевые слова: профилактика, несовершеннолетние, уголовное преступление, причины, условия, следственные (розыскные) действия.

V. Vozniak. Forensic means of establishing the reasons and conditions for committing criminal offenses by juveniles. – Article.

Summary. The article reveals the main forensic means of establishing the causes and conditions of juvenile delinquency. Based on the analysis of the provisions of criminal procedure law, criminology and criminalistics, the circumstances are investigated, the elucidation of which is directly related to criminogenic factors. Attention is drawn to the need to establish during the inspection of the scene, interrogation, search and other investigative (search) actions such circumstances as: the educational role of parents or other persons under whose care is a minor; the presence of an adult instigator; study of living conditions, personal qualities of a minor; cultural and educational level; needs and interests; features of the emotional and volitional sphere; mental health status; conflict of behavior; adequacy of behavioral reactions of a minor; etc.

Key words: prevention, juveniles, criminal offense, causes, conditions, investigative (search) actions.

УДК 343.98

М. В. Жуковська
студентка-магістр I курсу
Чернівецького юридичного університету
Національного університету «Одеська юридична академія»
м. Чернівці, Україна
Науковий керівник: **С. В. Томин**
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Івано-Франківський юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»
м. Івано-Франківськ, Україна

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЗЛОЧИНЦЯ З МЕТОЮ ПРОФІЛАКТИКИ ВЧИНЕНИХ НИМ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Анотація. У статті аналізуються основні обставини, які характеризують неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) та впливають на попередження вчинюваних ним кримінальних правопорушень. На підставі наукових положень психології, криминології та криміналістики обґрунтовується необхідність вивчення суб'єктивних та об'єктивних чинників, які детермінують злочинну поведінку неповнолітніх. У першій групі основна увага приділяється таким морально-психологічним якостям, як спрямованість особистості неповнолітніх, їх світогляд, потреби та інтереси, риси характеру, вольові та емоційні якості. До другої групи належать матеріально-побутові умови, спосіб життя батьків, виховання, навчання, проведення дозвілля.

Ключові слова: причини, мотиви, кримінальні правопорушення, неповнолітні, спрямованість особистості, світогляд, потреби.